

СЕКЦІЯ 1 СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.375:711.1

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2023-18-2

Денисенко О.О.,
кандидат географічних наук,
докторантка кафедри економічної та соціальної географії
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
denysenko.olena.o@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7836-9594

СОЦІАЛІСТИЧНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ПРОСТОРУ: ОСНОВНІ РИСИ, ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА НАСЛІДКИ ДЛЯ МІСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Процес вироблення простору та політика, що лежить в його основі, є відображенням не лише інституційного середовища, видів регулювання та конкретних інструментів планування та забудови, участі та взаємодії – способів вироблення простору; вони відображають, на яких просторових рівнях відбувається цей процес, які цілі і цінності, концепції і підходи лежать в його основі, яке місце відведене людині у відповідному типі простору. Досвід українських міст останніх десятиліть є відображенням різних типів вироблення простору – соціалістичного, транзитного постсоціалістичного і неоліберального, що відрізняються за ключовими учасниками, способами ухвалення рішень щодо планування і забудови міст, концепціями організації простору. Ці типи простору відображають різний зв'язок соціального – ідеологічного – і просторового, відрізняються сприйняттям і осмисленням простору, структурами, що лежать в його основі, і рефлексіями щодо нього.

У цій статті ми розглядаємо соціалістичний тип вироблення простору, його основні риси та характеристики у контексті розвитку міст і територій крізь призму дискурсу відповідного періоду, його критичної оцінки та аналізу наслідків. При цьому соціалістичне вироблення простору ми розглядаємо як процес «конструювання простору», що відображає спроби цілеспрямованого планування, побудови, організації і структурування як соціального життя, так і простору у відповідності до ідеологічних установок соціалізму. Ми обґрунтовуємо типові риси соціалістичного конструювання простору та ілюструємо способи їх практичної реалізації у процесі планування розвитку міст, їх «будівництва та соціалістичної реконструкції»; ми критично аналізуємо конструювання простору періоду соціалізму для становлення просторового каркасу міст, їх планування та забудови, формування просторово-планувальної структури та специфічної міської морфології.

Ключові слова: вироблення простору, соціалізм, соціалістичний міський простір, міста України, планування.

Denysenko O.O., Socialist construction of space: main features, characteristics and consequences for urban areas

The production of space and the politics underlying it are a reflection not only of the institutional environment, types of regulation or specific instruments of planning and construction, participation and interaction – the ways in which space is produced, they also reflect at which spatial levels this process takes place, which goals and values, concepts and approaches lie in its basis, and what place is designated for a man in the respective type of space. The experience of Ukrainian cities in recent decades reflects different types of the production of space – socialist, transitional postsocialist, and neoliberal – which differ in terms of key actors, ways of making decisions on urban planning and construction, and concepts of spatial organization. These types of space reflect different relations between social, ideological and spatial, that differ in terms of perception and understanding of space, structures underlying it and reflections on it.

In this paper, we consider the socialist type of the production of space, its main features and characteristics in the context of urban and spatial development through the lens of the relevant period's discourse, its critical evaluation and analysis of consequences. At the same time, we consider the socialist production of space as a process of "construction of space", which reflects attempts to purposefully

plan, build, organize and structure both social life and space according to the ideological principles of socialism. We substantiate the typical features of the socialist construction of space and illustrate the ways of their implementation in practice of urban development, for “construction and socialist reconstruction” of cities. We critically analyze the construction of space under socialism for establishing the spatial urban framework, urban planning and development, the formation of the spatial and planning structures and specific urban morphology.

Key words: production of space, socialism, socialist urbanism, cities of Ukraine, planning.

Вступ. Дослідження численних реконфігурацій і реструктуризацій міських територій в Україні, планування міст у процесі їх повного відновлення, впровадження процесів деколонізації та деідеологізації та багато інших перетворень міського простору пов’язані з переосмисленням та критичним аналізом способів конструювання простору наших міст протягом періоду соціалізму. Зокрема, це стосується пошуку відповідей на питання, як і на якому рівні ухвалювалися рішення, яким було формальне обґрунтування і публічний дискурс щодо цього, які інструменти планування використовувалися, як пов’язані між собою соціальний, ідеологічний та просторовий виміри, які наслідки для українських міст усе ще лишаються важливими у контексті перетворення, публічного дискурсу і майбутнього планування.

Соціалістичний тип вироблення простору порівняно з неоліберальним чи навіть постсоціалістичним є відображенням зовсім іншої парадигми взаємодії з простором, що може бути визначена як конструювання простору – послідовний багаторівневий та ідеологічно забарвлений процес його організації та структурування, де ключове місце належало плануванню, а основні рішення щодо стратегії розвитку міського простору ухвалювалися централізовано та втілювалися через ідеологічно мотивовані розпорядження. Тому усвідомлення способів структурування міських територій України та їх організації здебільшого можливе лише через (пере)усвідомлення соціальних, функціональних, просторово-планувальних та інших зв’язків, що були сформовані протягом періоду соціалізму, їх критичний аналіз і переосмислення у новій системі вироблення простору – з новими акторами, новими способами регулювання, інституційним середовищем та інструментами планування і взаємодії, новою політикою простору.

Метою цієї статті є критичний аналіз основних характеристик соціалістичного вироблення простору, їх проявів, дискурсу довкола них та переосмислення наслідків для міських територій України. Тим самим стаття апелює до уявлень про політику простору періоду соціалізму, розвиток міських територій періоду соціалізму, роль планування та його вплив, особливості інституційного регулювання міського розвитку та спадщину соціалізму для міських територій України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. За період постсоціалістичної транзитності (Denysenko, 2022; Diamond et al., 2014; Golubchikov, 2016; Kollmorgen, 2013; Kuzio, 2001) та постсоціалістичних трансформацій (Hirt 2013; Salukvadze & Van Assche, 2022; Sýkora, 2015; Sýkora & Bouzarovski, 2012) сформувалася тривала дискусія щодо визначення соціалістичних міст як особливого просторового феномену з відповідними особливостями просторової організації і її перетворення у постсоціалістичній перспективі (Hirt et al., 2016; Kinossian, 2022; Stenning & Horschelmann, 2008), а також соціалістичного урбанізму як окремого явища (Bernhardt, 2005; Diener and Hagen, 2013; Murawski, 2018), що в особливий спосіб формувало міський простір, відмінний від інших типів вироблення простору.

Як наголошують М. Бредшоу та Е. Стеннінг, для того щоб зрозуміти масштаб змін, які відбуваються у постсоціалістичному світі, необхідно розуміти природу соціалістичної системи (Bradshaw and Stenning, 2004). Адже саме роль ідеології марксизму-ленізму та комуністичної партії, сформована планова система організації всього суспільного життя були визначальними для розвитку міст та формування міського простору, визначення стратегії розвитку міських територій, їх реструктуризації та просторової організації.

Тип урбанізму, спираючись на А. Рой, може бути проаналізований крізь призму його виробництва, функціонування і дискурсу (Roy, 2011). Соціалістичний тип виробництва простору, як і будь-який інший тип вироблення простору, вирізняється за способами виробництва і сформованими структурами, масштабом вироблення простору та просторовою організацією, формами взаємодії між соціальним, ідеологічним та просторовим, місцем людини і характером дискурсу. Зі зміною типу вироблення простору і сформовані структури, і масштаб вироблення простору, і просторова організація змінюються принципово, змінюється місце людини і способи її взаємодії, кардинально змінюється дискурс щодо перетворення простору. Це не лише ознаки зміни типу вироблення простору, це також важливі критерії для переосмислення процесу вироблення простору та його наслідків – на рівні сформованих структур і мікроструктур, їх перетворення та взаємодії із соціумом.

Таким чином, дискурс щодо типу вироблення простору та його критичне переосмислення, у тому числі для випадку соціалістичного конструювання простору, є важливим процесом рефлексії щодо політики простору, інструментів політики та планування, міського розвитку та спадщини соціалізму.

Методика та дані. У цій статті ми спираємося на аналіз вироблення простору як соціального і політичного процесу (Brenner & Elden, 2009; Dikeç, 2005; Dikeç, 2012; Harvey, 1990; Jessop et al., 2008; Lefebvre, 1991; Massey, 1992; Soja, 1980), аналізуючи процеси конструювання простору періоду соціалізму. Тим самим ми розкриваємо зміст соціалістичного вироблення простору як специфічного процесу взаємодії з простором, його організації і структурування. Послідовно ми характеризуємо ключові риси соціалістичного конструювання простору, розкриваючи їх зміст, дискурс, засоби втілення та наслідки. Для відображення дискурсу щодо ключових рис соціалістичного конструювання простору ми спираємося на публікації різних періодів конструювання соціалістичного простору, а з метою ілюстрації способів їх втілення – на радянські документи у сфері планування та забудови (Инструкция., 1966; Инструкция, 1982; Указания., 1964; Порядок, 1985), постанови та інші документи,

що визначали стратегічні напрями розвитку окремих важливих сфер (Постановление., 1957).

Виклад основного матеріалу дослідження. Спираючись на критичний аналіз документів, рішень та вказівок у сфері планування та розвитку міст радянського періоду, а також відповідного дискурсу в друкованих виданнях різних періодів та науковій літературі (Сабсович, 1930; Скворцов, Ефремов, 1934; Елизаров, 1957; Головка, 1960; Трапезников, 1960; Сигов, 1982; Яргина, 1984), нами було виділено ключові риси процесу конструювання соціалістичного простору (Денисенко, 2023), що охарактеризовані нижче.

1. Простір як такий і всі процеси його переформатування тісно пов'язані з ідеологією. Будь-яке перетворення простору – система прийняття рішень, цільові установки, нормативне регулювання і т.п. – безпосередньо підпорядковуються ідеологічним імперативам. Взаємодія з архітектурними формами, розміщення окремих об'єктів і їх комплексів, планування і продукування нових різноманітних просторових структур, формування системи розселення і її регулювання – всі ці процеси підпорядковувалися вирішенню «гігантських соціальних задач», як їх називали у дискурсі щодо планування територій, а відповідно, вони розглядалися передусім крізь призму ідеологічного. Тим самим встановлювався жорсткий зв'язок між ідеологічним і просторовим, ідеологією та розвитком території.

«Радянське містобудування розвивається в умовах винятково швидкого соціального, науково-технічного і культурного прогресу нашого суспільства. Генеральний напрям цього прогресу визначений історичним ХХІ з'їздом КПРС, на якому була прийнята велична програма комуністичного будівництва – семирічний план розвитку народного господарства СРСР... Абсолютно очевидно, що визначення перспектив розвитку наших міст, міст комуністичного суспільства безпосередньо пов'язане з розглядом соціальних проблем, зумовлених сутністю комуністичного будівництва» – проголошувалося в 1960 р. (Трапезников., 1960), наголошуючи на підпорядкованості розвитку містобудування, рішенням КПРС, «програмі комуністичного будівництва» та планам

розвитку господарства. Офіційний дискурс у сфері планування та будівництва міст всіляко підкреслював керівну роль партії та її рішень для становлення радянського соціалістичного містобудування та його відмінностей від містобудування у капіталістичному суспільстві, його цілей, задач, методів і форм. Йшлося про створення «сучасного соціалістичного стилю» (Головко, 1960), який виникає «... не сам собою, не стихійно, а як результат свідомої і цілеспрямованої діяльності» (Головко, 1960), і найбільш повно, за Головком, був відображений в організації крупних житлових комплексів.

Виконання «поставлених партією та урядом завдань» здебільшого характеризувалося тісним зв'язком соціально-ідеологічних завдань та їх впливом на розміщення відповідних об'єктів, становлення просторових структур та організацію простору як такого, причому на різних рівнях. Наприклад, одна зі знакових Постанов ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР у сфері забудови «Про розвиток житлового будівництва у СРСР» від 31.07.1957 р. (Постановление., 1957), що покликана була вирішити питання нестачі житла «для трудящих» «у найближчі 10–12 років», проголошувала: «ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР вважають, що натеper подальший розвиток житлового будівництва, яке має загальнонародне значення, є одним з найважливіших завдань усіх партійних, радянських, профспілкових, господарських органів, усього радянського народу». Отже, декларувався тісний зв'язок між цими «органами» у вирішенні відповідного завдання: партійними, профспілковими, урядовими і господарськими, взаємний контроль щодо їхньої діяльності для вирішення соціального завдання для «всього радянського народу». Постанова 1957 р., спираючись на директиву ХХ з'їзду КПРС, установлювала для союзних республік обсяг державного та індивідуального житлового будівництва та доручала Радам Міністрів союзних республік встановити завдання раднаргоспам і виконкомам місцевих рад депутатів трудящих, виділивши обсяги житлового будівництва по окремих містах, перелік яких встановлювався. З українських міст до переліку ввійшли: Київ, Луганськ, Дніпро, Запоріжжя, Донецьк, Харків. Крім того, цією постановою доручалося Радам Міністрів

союзних республік, облвиконкомам затвердити плани розміщення житлового, культурно-побутового і комунального будівництва «... виходячи з необхідності здійснення житлового будівництва на вільних територіях, без знесення наявних будівель і переважно крупними масивами». Це відображає централізований характер ухвалення рішень щодо обсягів житлового будівництва (а відповідно, перспектив розвитку населених пунктів), а також зв'язок з просторово-планувальними структурами населених пунктів: нова масштабна забудова мала реалізуватися «крупними масивами» на вільних територіях, що означало як зростання населених пунктів, так і появу великих районів, забудованих і організованих за новими принципами.

Таким чином, «будівництво і реконструкція» соцміст були підпорядковані завданням організації соціального життя відповідно до «ідеологічного змісту», який намагалися втілювати і шляхом створення відповідних архітектурних форм, типів забудови, і шляхом організації простору через нові просторові структури. І форми, і функції, і структури соціалістичних міст повинні були відповідати вимогам «ідейної насиченості» та «директивам партії та уряду», що характеризує соціалістичні міста загалом і міський простір українських міст радянського періоду як результат ідеологічно мотивованого планування та ієрархізованої системи прийняття рішень.

2. Централізована та жорстко ієрархізована система прийняття рішень, у т.ч. у сфері планування та забудови. Система прийняття рішень була вибудована таким чином, щоб імплементувати бачення, принципи і пріоритети стратегічного розвитку і забудови територій, визначені «урядовими і партійними органами» СРСР, в життя, формуючи радянський – «соціалістичний» – за своєю організацією і естетикою простір.

Оскільки генеральні плани відігравали ключову роль у розбудові соціалістичних міст, порядок їх розроблення, узгодження та затвердження відображає, як і якими інституціями формувалися рішення, що визначали стратегію розвитку міст, їх функціональну і просторово-планувальну організацію на десятиліття. Постанова Центрального виконавчого комітету СРСР 1933 р., яка врегульовувала процес

розроблення та затвердження проєктів планування і «соціалістичної реконструкції» міст та інших населених місць СРСР, встановлювала 4 групи міст і населених місць і порядок їх затвердження. Передбачалося, що обласні виконкоми затверджують проєкти населених місць з розрахунковою чисельністю населення до 50 тис. ос. Проєкти населених місць з розрахунковою чисельністю від 50 до 100 тис. ос. повинні затверджувати раднаркоми республік за поданням обласних виконкомів. Проєкти нових міст з розрахунковою чисельністю населення 50–100 тис. ос. та проєкти «старих міст» з розрахунковою чисельністю 100–300 тис. ос. – раднаркоми республік за поданням наркоматів комунального господарства республік. Проєкти нових міст з розрахунковою чисельністю понад 100 тис. ос., а також проєкти реконструкції міст з розрахунковою чисельністю понад 300 тис. ос. затверджував Раднарком СРСР за поданням раднаркомів союзних республік та із заключенням Всесоюзної ради комунального господарства при Центральному виконавчому комітеті СРСР. Цей принцип розмежування повноважень щодо затвердження проєктів зберігався і надалі у СРСР з деякими уточненнями критеріїв та повноважень: Постанова Ради Міністрів СРСР 1963 р., Вказівки 1964 р. (Указанія., 1964) та Порядок 1985 р. (Порядок., 1985) встановлювали порядок затвердження генпланів міст. Встановлювалося, що генеральні плани столиць союзних республік, міст і курортних районів, визначених постановою Ради Міністрів СРСР (з українських міст до переліку входили Дніпро, Донецьк, Запоріжжя, Одеса, Севастополь, Харків, Ялта та південний берег Криму), а також усіх нових міст затверджуються радами міністрів союзних республік за узгодженням з Державним комітетом з цивільного будівництва та архітектури при Держбуді СРСР, а для міст з населенням 500 тис. ос. і більше – також за узгодженням з Держбудом СРСР і Держпланом СРСР (Указанія., 1964). Генеральні плани міст обласних центрів, міст, що мають промислове значення, міст республіканського підпорядкування, портових і курортних міст, міст, що мають архітектурно-історичне значення, згідно із Вказівками 1964, затверджували ради міністрів союзних республік за висновком держбудів і держпланів республік.

Таким чином, реальна логіка прийняття рішень у сфері планування, забудови та реконструкції міст, по суті, лишалася незмінною, передбачаючи численні узгодження та координацію із загальносоюзними структурами та їх територіальними органами, причому не лише в процесі затвердження генеральних планів, а на всіх стадіях «народногосподарського планування». Саме в процесі координації щодо перспективних планів розроблення проєктів планування та розміщення будівництва, які затверджувалися Державним комітетом з цивільного будівництва і архітектури при Держбуді СРСР, розроблення проєктів «проєктними організаціями, підвідомчими Державному комітету з цивільного будівництва при Держбуді СРСР, держбудам союзним республік, обл(край)виконкомам і міськвиконкомам» (Інструкція., 1966) та узгодженні рішень генпланів з Держпланом СРСР, держпланами союзних республік і облпланами відбувався системний і багаторівневий контроль за змістом планування, конструюванням територіальної організації та створенням нових функціональних і просторових структур різного порядку.

3. Будь-яке формування простору на мікро- чи макрорівні підпорядковане інтересам конструювання СРСР і відповідного просторового масштабу. Це стосується пріоритетності розбудови СРСР як просторового проєкту та директивного підпорядкування розвитку всіх інших територій цим завданням, що, зокрема, проявлялося в освоєнні та експлуатації районів паливно-енергетичних та інших ресурсів, територій зосередження важкої індустрії та інших пріоритетних для СРСР галузей; реалізації інфраструктурних, енергетичних та інших проєктів загальносоюзного значення та формування відповідного масштабу просторових структур для їх забезпечення і розвитку; втілення амбітних геополітичних та мілітарних проєктів і пов'язаних галузей для їх забезпечення і т.п. Перша ж Постанова Центрального виконавчого комітету СРСР 1933 р., яка впорядковувала та визначала вимоги до проєктів планування населених місць у СРСР, передбачала, що «проєкти планування повинні забезпечувати можливість подальшого розвитку і росту такого населеного місця у відповідності до загальних перспектив розвитку народного

господарства Союзу РСР» (Skvortsov & Efremov, 1934). Теоретики соціурбанізму підкреслювали, що «у соціалістичному виробництві, вільному від конкурентної боротьби, приватної власності, експлуатації, ринків сировини і збуту, вибір місця для соціміст визначається не капіталістичною «рентабельністю», а інтересами соціалістичного господарства загалом» (Skvortsov & Efremov, 1934). У цій парадигмі пріоритетності інтересів «соціалістичного господарства загалом», безумовно, ні історично сформовані структури, ні історичне середовище міст, ні окремі цінні об'єкти не мали значення і розглядалися винятково крізь призму побудови соціалістичного господарства та ідеологічної боротьби, спираючись на масштаб СРСР для досягнення ідеологічно мотивованих цілей.

До 1933 р., коли була затверджена Постанова про склад і затвердження проєктів планування і соціалістичної реконструкції міст та інших населених місць СРСР, як критично відзначають теоретики «соціалістичної розбудови» міст, траплялися випадки «...неузгодженості, прагнення окремих авторів проєктів будувати планувальні схеми міст на особливих, не пов'язаних із загальною системою будівництва у Союзі РСР умовах» (Skvortsov & Efremov, 1934), тому такі проєкти «виявлялися непридатними» (Skvortsov & Efremov, 1934). Відповідно до Постанови 1933 р. будівництво нових міст та реконструкція наявних повинні були здійснюватися на основі схем районного планування. «Цим самим питання про необхідність опрацювання схеми районного планування отримало абсолютно чітке вирішення у Союзному уряді, що забезпечує можливість правильної розробки проєктів планування окремих міст і населених місць, ув'язаних у такому територіальному, економічному і виробничому комплексі, який не допускає здійснення розрізненого планування населених місць, виробничих підприємств та інших планувальних елементів, які входять у цей комплекс» (Skvortsov & Efremov, 1934). Усі наступні документи, що визначали порядок розроблення, узгодження та затвердження генпланів у СРСР (зокрема, Указання., 1964; Інструкція., 1966; Інструкція., 1982; Порядок 1985), вказували на необхідність врахування рішень схем районного планування

у розробленні генеральних планів міст, а Порядок 1985 р. взагалі передбачав процедуру узгодження проєкту генерального плану щодо відповідності цим рішенням. Оскільки схеми і проєкти районного планування спиралися на «...рішення і постанови урядових органів, пропозиції місцевих радянських і партійних органів про характер, особливості і напрями перспективного розвитку продуктивних сил і містобудування...» (вихідні дані згідно з Інструкція., 1982), а також республіканські та обласні п'ятирічні плани і схеми розвитку територіально-виробничих комплексів (Яргина, 1984), а рішення схем імplementувалися у розробленні генпланів, таким чином була вибудована багаторівнева ієрархізована система продукування простору в інтересах СРСР і розвитку відповідних структур (функціональних, просторових та інших) на різних рівнях.

4. Планування розглядається як основа соціального життя і будь-якої економічної діяльності, а відповідно, конструювання простору. Планування у СРСР – це невід'ємна складова частина будь-якої діяльності, а територіальне планування – не лише діяльність з організації простору, забезпечення умов різностороннього і взаємопов'язаного розвитку і розбудови територій та пошук відповідних концепцій, це також частина філософії і світогляду з конструювання цього простору, у тому числі конструювання під визначені ідеологічні задачі. Л. Сабсовіч, ідеолог і теоретик планування у СРСР, проголошував: «Ми не можемо прийняти стихійні закони як основу для проєктування подальшого розвитку наших міст. У плановому господарстві зростання міст повинне бути підпорядковане такій ж визначеній цільовій установці, як і розвиток усіх галузей народного господарства» (Сабсовіч, 1930). План розглядався саме як цільова установка і директива, саме таку роль йому відводили: «У формуванні соціально-економічних установок необхідно виходити з тієї передумови, що в наших умовах план розвитку міста не є передбачення, не є гадання; соціалістичний план представляє чітку директиву, що зобов'язує до визначених дій з організації міста» (Skvortsov & Efremov, 1934). Апеляція до цих тез 30-х років відображає характер уявлень та дискурсу про роль планування для розвитку міст і територій,

які заклали підвалини ідеології, політики та регулювання у сфері містобудівної діяльності на наступні десятиліття, які і зараз, через 30 років транзитності, є предметом переосмислення їхнього впливу на просторовий розвиток і становлення просторових структур.

Планування міст розглядалося як невід'ємна частина «народногосподарського планування», а відповідно, тісно ув'язувалося з довготривалими державними планами, галузевими схемами розвитку і розміщення продуктивних сил, п'ятирічними планами на рівні СРСР, республік, областей, міст і т.п. Цей тісний зв'язок базувався, з одного боку, на врахуванні рішень схем та проектів районного планування у розробленні генпланів та відповідних узгоджень, а з іншого боку, на узгодженні проектів генпланів з Держпланом СРСР, держпланами союзних республік та облпланами (залежно від типу міста, причому для міст з чисельністю населення 500 тис. ос. і більше передбачалося також узгодження техніко-економічних основ та ескізу генплану з Держпланом СРСР (Указання., 1964). Інструкція про склад, порядок розроблення, узгодження і затвердження схем і проектів районного планування, планування і забудови міст (Інструкція., 1982) передбачала, що «безперервність планування, проектування і будівництва <...> забезпечується виконанням у складі генерального плану проекту розміщення будівництва на поточну п'ятирічку, що спирається на реальні завдання п'ятирічного плану, і пропозицій з розміщення будівництва на наступну п'ятирічку (перша черга будівництва)» (Інструкція., 1982). Якщо генеральний план населеного пункту передбачав «...розміщення нових, розвиток, реконструкцію чи ліквідацію наявних підприємств і споруд промисловості та транспорту...», це підлягало узгодженню з територіальною проектною організацією Держбуду СРСР (Порядок., 1985). Таким чином, очевидно, що система планування, крім її відповідності уявленням про соціальну організацію та її конструювання, розглядалася також як спосіб конструювання простору, а створена система соціально-економічного та територіального планування слугувала втіленню уявлень про простір та його ключові характеристики: масштаб конструювання, принципи організації, цілі, пріоритети та місце людини.

5. Планування розвитку території формується як комплексний багаторівневий процес. Це проявляється, з одного боку, у становленні декількох ієрархічних рівнів «народногосподарського» і територіального планування, жорстко зв'язаних між собою, але так само у формуванні комплексного підходу до планування на кожному з цих рівнів. Зародження ідей комплексності, що сформувалися в цілісну концепцію комплексного планування міст з потужним регулюванням, так чи інакше спиралося на ідеї «планомірного створення побуту на соціалістичній основі» та створення («конструювання») міст та міського простору з відповідним поєднанням функцій житла, побуту, дозвілля і виробництва, що якнайкраще слугували цілям побудови соціалізму та відображали уявлення про соціалістичні міста (і реальні можливості їх побудови в радянській дійсності). Важливо усвідомлювати, що ідея комплексності у своєму зародку спиралася на «...необхідність рішучої боротьби з організацією розселення на території міста за зразком капіталістичних міст» (Skvortsov & Efremov, 1934). Метою такої «боротьби» була «рівномірність розселення <...> разом з рівномірним розміщенням елементів соціально-культурного і побутового обслуговування населення...», що повинно було створити «...достеменно соціалістичні умови праці і життя населення» (Skvortsov & Efremov, 1934). З кінця 60-х рр. у СРСР почали розроблятися комплексні плани економічного і соціального розвитку міст, серед перших – у Донецьку та Дніпрі (спочатку мали назву планів соціального розвитку і з'явилися «...за ініціативою місцевих партійних органів і рад народних депутатів...») (Сигов, 1982). «Досвід складання планів <...> показав, що вирішення завдань соціального розвитку на рівні міста тісно переплітається з вирішенням економічних і екологічних проблем, а також проблем раціонального використання різноманітних територіальних ресурсів» (Сигов, 1982). Тому комплексні плани «...стали формою планування, законодавчо закріпленою Конституцією СРСР» (Сигов, 1982).

Інструкція 1966 р. (Інструкція., 1966) визначала, що генеральний план міста – це основний містобудівний документ, що передбачає комплексне вирішення всіх функціональних елементів і мереж, що забезпечують

«...умови для задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб населення, діяльності промислових, транспортних, енергетичних, комунальних, наукових та інших підприємств та установ, а також економічну ефективність і високий технічний і архітектурний рівень забудови міста» (Інструкція., 1966). Порядок 1985 р. наголошував на комплексності розробки генеральних планів самою назвою та визначав, що «Комплексна розробка генеральних планів міст, поселень, курортів і сільських населених пунктів передбачає взаємопов'язане розміщення місць прикладання праці і розселення трудящих з урахуванням зручних транспортних і пішохідних зв'язків, створення комплексних промислово-селітебних зон з пішохідною доступністю до промислових підприємств і виробничих об'єктів, єдиних систем культурно-побутового обслуговування і систем інженерного забезпечення населеного пункту на основі кооперації промислового і міського господарства (господарства виробничих і селітебних зон сільських населених пунктів), архітектурно-композиційного взаємозв'язку всіх функціональних зон, охорони навколишнього середовища і раціонального використання земельних, водних, паливно-енергетичних та інших матеріальних ресурсів» (Порядок., 1985). Таким чином, комплексність планування базувалася на ідеї взаємопов'язаного розміщення і реалізувалася шляхом «комплексного розроблення генеральних планів», комплексної забудови території і «комплексного взаємопов'язаного розміщення об'єктів» (Порядок., 1985; Інструкція., 1982). Один із важливих результатів комплексного підходу у плануванні – активне використання «варіантного опрацювання проектних рішень» (Порядок., 1985; Інструкція., 1982) на різних рівнях планування, у т.ч. на стадії техніко-економічних основ генерального плану та проектів забудови. Порядок 1985 р. передбачав, що «Розміщення селітебних і промислових районів, а також зон іншого функціонального призначення <...> здійснюється на основі техніко-економічного і містобудівного аналізу різних варіантів, виконаних з урахуванням оцінки перспектив комплексного соціально-економічного розвитку населеного пункту, інженерно-геологічних вишукувань, природно-кліматичних умов, вимог охорони

середовища і доцільної кооперації різних видів будівництва» (Порядок., 1985). Таким чином, концепція комплексності розвитку населеного пункту та варіантний аналіз проектних рішень на різних рівнях були надзвичайно важливим методологічним підґрунтям планування розвитку міст і формування (конструювання) просторових структур. При цьому різностороння оцінка проектних рішень та їх варіантів, що здійснювалася на різних стадіях містобудівного проектування, дозволяла аналізувати ці рішення та відповідні структури у різних масштабах – крізь призму розвитку економічного району, міста, мікрорайону, кварталу і т.п., позитивно впливаючи на обґрунтованість усіх планувальних рішень (що, втім, не змінює їх дискусійності з ідеологічної, геополітичної та інших точок зору).

Таким чином, становлення системи багаторівневого добре організованого, методично і нормативно забезпеченого територіального планування, в основі якого одне з центральних місць належало ідеям комплексного планування населених пунктів, відповідало ідеологічним уявленням радянської держави про простір і його організацію, декларовані принципи і цілі раціонального і взаємопов'язаного розміщення продуктивних сил.

6. Забудова міст спирається на типове проектування. Вирішення масштабних соціальних задач і забезпечення високих темпів житлового, промислового та інших видів будівництва вимагало зміни технологій, підходів до організації будівництва, забезпечення економічності, дешевизни і швидкості будівництва з тим, щоб принаймні частково виконати соціальні зобов'язання та відповідні ідеологічні гасла і плани. У відповідь на ці потреби у СРСР активно розвивалося індустріальне, зокрема крупнопанельне, житлове будівництво та типове проектування, що були покликані забезпечити швидкість, дешевизну та масштабність побудови житла і його введення в експлуатацію. Проте швидкість, дешевизна і масштабність будівництва житла мали, безумовно, й іншу сторону: уніфікована типова архітектура та відповідна естетика районів масової житлової забудови, ігнорування місцевого архітектурно-планувального та культурно-історичного контексту, одноманітна забудова і т.п. Крім того, типове

проектування варто також розглядати як специфічний соціальний, ідеологічний і містобудівний феномен, зважаючи на середовище, в якому воно виникло, його соціальну та ідеологічну роль, а також значення для просторового розвитку українських міст. У цьому контексті типове проектування та будівництво можна розглядати як «...систематизований і централізований крупномасштабний проєкт...» (Мойзер, Задорин, 2018), що тривав з 1955 р. по 1991 р. і виник як реакція на необхідність «...різкого збільшення обсягів будівництва», яке передбачалося реалізувати «...за рахунок широкого застосування збірних конструкцій, здійснення будівництва по типових проєктах і ліквідації надлишків в архітектурі, які здорожчують і гальмують темпи будівництва» (Елизаров, 1957).

Постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР 1957 р. «Про розвиток житлового будівництва у СРСР» передбачала «максимальну індустріалізацію малоповерхового житлового будівництва» (Постановление., 1957) та використання типових проєктів як для багатоквартирних житлових будинків, так і для індивідуального будівництва, «...показує будівництво житлових будинків по нових економічних типових проєктах...» в обласних центрах і великих містах, а також доручала Держбуду СРСР затвердити нові норми проектування для типових проєктів житла і громадських будівель (Постановление., 1957). Будівельні норми і правила для житлових будівель за період 1955–1991 рр. у СРСР змінювалися чотири рази: 1958, 1963, 1971, 1985 роках і були пов'язані з певними технологічними змінами та зростанням норми житлової площі на людину, таким чином щоразу символізуючи «...початок нового покоління в радянському типовому домобудівництві» (Мойзер, Задорин, 2018). На виконання Постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР 1957 р. ЦК КПУ та Рада Міністрів УРСР опублікували постанову про розвиток житлового будівництва в Українській РСР, де були заплановані заходи для забезпечення житлового будівництва у передбаченому загальнодержавній постановою обсязі. Зокрема, це стосувалося «...будівництва житлових будинків по типових проєктах, їх поверховості ...; розробки в 1957–1960 рр. генеральних планів планування і забудови 119 міст

республіки; будівництва з 1959 р. у великих містах житлових будинків зі збірних крупнопанельних залізобетонних конструкцій» (Боевая программа., 1957). Це ілюструє тісний зв'язок соціально-ідеологічних завдань із масштабної програми житлового будівництва на основі типових проєктів, з одного боку, та планування і розвитку міст, з іншого боку, перетворення їх просторово-планувальних структур із формуванням великих житлових масивів, збудованих на вільних від забудови територіях.

Відповідно, типове проектування як основа масштабного будівництва житла, громадських будівель та промислових об'єктів є однією з визначальних характеристик планування та забудови в містах соціалістичного періоду, що вплинула на масштаб, темпи будівництва, просторову організацію міст та відповідні макрорі мікроструктури, різноманіття і естетику житла, характерні типи забудови, успадковані всіма містами, що мають соціалістичну спадщину.

7. Планування території має технократичний характер. Зважаючи на ідеологічну зумовленість ідей та змісту планування розвитку міст, його концептуальну підпорядкованість рішенням партії щодо соціально-ідеологічних та індустріальних завдань, радянське планування розвитку міст було надзвичайно технократичним: системним, багаторівневим, централізованим, комплексним, тісно пов'язаним з «народногосподарським плануванням», спиралося на численні розроблені норми і правила. Водночас воно не передбачало пошуку альтернативних ідей та концепцій розвитку територій та було спрямоване передусім на виконання технічних завдань із забезпечення відповідності «рішенням партії та уряду», проєктам планування вищих рівнів, «народногосподарського планування», правил і норм. Таким чином, простору для пошуку оригінальних архітектурно-планувальних рішень, врахування місцевого контексту та особливостей природного середовища під час планування залишалося небагато: райони житлової забудови цього періоду, що забудовувалися одними й тими ж серіями будинків «без надлишків», здебільшого мало відрізняються.

Комплексна забудова великими житловими масивами, що сприяла «...широкій індустріалізації і механізації будівельних робіт та

значному здешевленню будівництва» (Елизаров, 1957) стала основним типом забудови, що добре узгоджувався з пріоритетними завданнями – швидке і масштабне будівництво: «Це дає можливість не лише здійснювати будівництво індустріальними методами, але і створювати найбільш сприятливі умови для життя, праці, побуту і відпочинку трудящих. У житлових масивах, які будуються, одночасно з житлом споруджуються культурно-побутові заклади і здійснюється весь комплекс благоустрою та озеленення» (Головко, 1960). Таким чином, в основі планування таких житлових мікрорайонів було створення «...громадської системи повсякденного культурно-побутового обслуговування» (Трапезников, 1960), уніфікація об'ємно-планувальних рішень та забезпечення відповідності житлової забудови (сформованої переважно на основі типових проектів) закладами повсякденного обслуговування.

Таким чином, планування розвитку міських територій соціалістичного періоду – це частина централізованої ієрархізованої і добре структурованої системи планування, що забезпечувала територіальний вимір народногосподарських планів, спиралася на численні узгодження і забезпечення відповідності нормам і правилам у сфері забудови, де повноваження проектних інститутів та планувальних установ були строго визначені і базувалися на ієрархічному принципі та адаптації центральних директив.

Висновки. Планування і забудова міст соціалістичного періоду, їх розвиток розглядалися винятково крізь призму конструювання простору та конструювання соціальної організації суспільства як взаємопов'язаних процесів. Розвиток міст періоду соціалізму – це впорядкований і жорстко організований процес щодо формування стратегічних галузей, розміщення відповідних об'єктів, зростання чисельності населення, обсягів і типів будівництва – житлового, громадського, індустріального. Ідеологи радянського планування всіляко підкреслювали, що розглядають цей процес не як хаотичний і випадковий, а як організований і впорядкований у відповідності до певних завдань. Таким чином, процес «виробництва простору» періоду соціалізму, крізь який пройшли українські міста, частково в процесі розбудови та зростання, а частково в процесі

будівництва нових міст – це унікальний за своїми масштабами та наслідками, ідеологічною зумовленістю та рівнем централізації процес конструювання простору, де різним видам планування належала ключова роль. А відповідно, українські міста отримали у спадок не просто міські території, що сформувалися за іншого типу вироблення простору, а «сконструйовані» міські території, що є відображенням і втіленням проекту побудови соціалізму.

Міські території періоду соціалізму (і їх сьогодняшня спадщина) є відображенням фундаментального зв'язку між соціальним, ідеологічним та просторовим, способами його конструювання і відображення. Усвідомлення зв'язку між ними та критичне переосмислення способів їхнього конструювання та просторових наслідків, у т.ч. для розвитку міст і територій, є важливою частиною рефлексії щодо переосмислення простору, його деколонізації, усвідомлення логіки та етапності формування міських територій України, а також вибору та дискусії щодо майбутніх способів його вироблення, зокрема, підходів та методів планування і взаємодії у поствоєнній перспективі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Bernhardt, C. (2005). Planning urbanization and urban growth in the socialist period: the case of East German new towns, 1945–1989. *Journal of Urban History*, 32(1), 104–119. DOI: 10.1177/0096144205279201.
2. Bradshaw, M., and Stenning, A. (2004). Introduction: transformation and development. In *East Central Europe and the Former Soviet Union*. Routledge.
3. Brenner, N., and Elden, S. (2009). Henri Lefebvre on state, space, territory. *International Political Sociology*, 3(4), 353–377.
4. Денисенко, О. (2022). Транзитність і трансформації міського простору у пострадянській перспективі: підходи та концептуалізація. *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya* 87, 6–13 [Denysenko, O. (2022). Transition and urban transformations in post-Soviet perspective: approaches and conceptualization. *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya*, 87, 6–13. DOI: 10.17721/2413-7154/2022.87.6-13 (in Ukrainian)].
5. Денисенко, О. (2023). Політика простору, соціалістичний урбанізм і трансформації: аналіз перетворень адміністративного центру Кривого Рогу. *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya*, 89, 6–20 [Denysenko, O. (2023). The politics of space, socialist urbanism and transformations: analysis of Kryvyi Rih administrative center changes. *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya*, 89, 6–20. DOI: 10.17721/2413-7154/2023.89.6-20 (in Ukrainian)].

6. Diamond, L., Fukuyama, F., Horowitz, D.L., & Plattner, M.F. (2014). Reconsidering the transition paradigm. *Journal of Democracy*, 25(1), 86–100. DOI: 10.1353/jod.2014.0018.
7. Diener, A.C., & Hagen, J. (2013). From socialist to post-socialist cities: narrating the nation through urban space. *Nationalities papers*, 41(4), 487–514. DOI: 10.1080/00905992.2013.768217.
8. Dikeç, M. (2005). Space, politics, and the political. *Environment and planning D: Society and Space*, 23(2), 171–188. DOI: 10.1068/d364t.
9. Dikeç, M. (2012). Space as a mode of political thinking. *Geoforum*, 43(4), 669–676. DOI: 10.1016/j.geoforum.2012.01.008.
10. Боевая программа строителей Украины (1957). *Строительство и архитектура*, 10, 1–2 [Fighting Program for builders in Ukraine (1957). *Construction and Architecture*, 10, 1–2. (in Russian)].
11. Golubchikov, O. (2016). The urbanization of transition: ideology and the urban experience. *Eurasian Geography and Economics*, 57(4–5), 607–623. DOI: 10.1080/15387216.2016.1248461.
12. Инструкция о составе, порядке разработки, согласования и утверждения схем и проектов районной планировки, планировки и застройки городов, поселков и сельских населенных пунктов: Утверждена приказом Государственного комитета по гражданскому строительству и архитектуре при Госстрое СССР от 29 декабря 1982 г. [Guidance on composition, procedure for elaboration, coordination and approval of the regional planning schemes and projects, planning and construction of towns, urban-type and rural settlements. Approved by USSR State Committee for civilian construction and architecture on December 29, 1982. (in Russian)].
13. Инструкция по составлению проектов планировки и застройки городов СН 345-66: Утверждена Государственным комитетом Советов Министров СССР по делам строительства 23.03.1966 г. [Guidance on elaboration the projects of city planning and construction СН 345-66. Approved by USSR State Committee for Construction on March 23, 1966. (in Russian)].
14. Указания о порядке утверждения генеральных планов городов и поселков городского типа СССР. Утверждены приказом Государственного комитета по гражданскому строительству и архитектуре при Госстрое СССР 28 июля 1964 г. [Guidance on procedure for elaboration general plans for towns and urban-type settlements. Approved by USSR State Committee for civilian construction and architecture on July 28, 1964. (in Russian)].
15. Harvey, D. (1990). Between space and time: reflections on the geographical imagination. *Annals of the association of American geographers*, 80(3), 418–434.
16. Hirt, S. (2013). Whatever happened to the (post) socialist city? *Cities*, 32, S. 29–38. DOI: 10.1016/j.cities.2013.04.010.
17. Hirt, S., Ferenčuhová, S., & Tuvikene, T. (2016). Conceptual forum: The “post-socialist” city. *Eurasian Geography and Economics*, 57(4–5), 497–520. DOI: 10.1080/15387216.2016.1271345.
18. Головкин, Г. (1960). Развитие градостроительства и архитектуры Советской Украины. *Архитектура СССР*, 11, 26–35 [Holovko, H. (1960). The development of town planning and architecture in Soviet Ukraine. *Architecture in the USSR*, 11, 26–35. (in Russian)].
19. Jessop, B., Brenner, N., & Jones, M. (2008). Theorizing sociospatial relations. *Environment and planning D: society and space*, 26(3), 389–401. DOI: 10.1068/d9107.
20. Kinossian, N. (2022). Rethinking the post-socialist city. *Urban Geography*, 1–12.
21. Kollmorgen, R. (2013). Theories of postcommunist transformation. Approaches, debates, and problems of theory building in the second decade of research. *Studies of Transition States and Societies*, (2), 88–105.
22. Kuzio, T. (2001). Transition in post-communist states: Triple or quadruple? *Politics*, 21(3), 168–177.
23. Lefebvre, H. (1991 [1974]). The Production of Space / trans. Donald Nicholson-Smith. Oxford : Blackwell.
24. Massey, D. (1992). Politics and Space/Time. *New Left Review*, Vol. 196(1), 65–84.
25. Мойзер, Ф., Задорин Д. (2018). К типологии советского типового домостроения. Индустриальное жилищное строительство в СССР, 1955–1991. Berlin : DOM publishers, 447 [Meuser, Ph., and Zadorin, D. (2018). Towards a typology of Soviet mass housing. Prefabrication in the USSR 1955–1991. Berlin : DOM publishers, 447. ISBN 978-3-86922-520-3. (in Russian)]
26. Murawski, M. (2018). Actually-existing success: Economics, aesthetics, and the specificity of (still) socialist urbanism. *Comparative Studies in Society and History*, 60(4), 907–937. DOI: 10.1017/S0010417518000336.
27. Порядок комплексной разработки и утверждения генеральных планов городов и других населенных пунктов. Утвержден приказом Государственного комитета по гражданскому строительству и архитектуре при Госстрое СССР 21 августа 1985 г. [Procedure for general plans complex elaboration and approval for towns and other settlements. Approved by USSR State Committee for civilian construction and architecture on August 21, 1985. (in Russian)].
28. Постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР «О развитии жилищного строительства в СССР» от 31 июля 1957 г. N 931 [Resolution On housing construction in the USSR. Adopted by the Central Committee and the Council of Ministers of the USSR on July 31 1957 No. 931. (in Russian)].
29. Roy, A. (2011). Urbanisms, worlding practices and the theory of planning. *Planning Theory*, 10(1), 6–15. DOI: 10.1177/1473095210386065.
30. Сабсович, Л.М. (1930). Новые пути в строительстве городов. *Строительство Москвы*, 7, 3–5 [Sabsovich, L.M. (1930). New ways in the development of cities. *Construction of Moscow*, 7, 3–5. (in Russian)].
31. Salukvadze, J., & Van Assche, K. (2022). Multiple transformations, coordination and public goods. Tbilisi and the search for planning as collective

strategy. *European Planning Studies*, 1–19. DOI: 10.1080/09654313.2022.2065878.

32. Сигов, И.И. (ред.) (1982). Планирование комплексного развития крупных городов. Опыт и пути совершенствования. Ленинград : Наука, 239 с. [Sigov, I.I. (eds). (1982). Planning the complex development of big cities. Practice and ways to improve. Leningrad, Nauka, 239 p. (in Russian)].

33. Скворцов, Н.М., Ефремов, Н.Д. (1934). Организация планировки социалистических городов. *Планировка и социалистическая реконструкция городов*, 1, 19–53 [Skvortsov, N.M., and Efremov, N.D. (1934). Organization of socialist cities planning. *Planning and socialist reconstruction of cities*, 1, 19–53. (in Russian)].

34. Soja, E.W. (1980). The socio-spatial dialectic. *Annals of the Association of American geographers*, 70(2), 207–225.

35. Stenning, A., & Hörschelmann, K. (2008). History, geography and difference in the post-socialist world: or, do we still need post-socialism? *Antipode*, 40(2), 312–335.

36. Sýkora, L. (2015). Cities under postsocialism. In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2nd edition, Vol. 3, pp. 605–611. DOI: 10.1016/B978-0-08-097086-8.74030-X.

37. Sýkora, L., & Bouzarovski, S. (2012). Multiple transformations: Conceptualising the post-communist urban transition. *Urban studies*, 49(1), 43–60. DOI: 10.1177/0042098010397402.

38. Градостроительство – на уровень современных требований. (1968). *Строительство и архитектура*, 5, 1–22 [Town planning – to the level of current requirements. (1968). *Construction and Architecture*, 5, 1–22].

39. Трапезников, К. (1960). Важная задача градостроительной науки. *Архитектура СССР*, 12, 1–4 [Trapeznikov, K. (1960). The important task of town planning science. *Architecture in the USSR*, 12, 1–4. (in Russian)].

40. Яргина, З.Н. (1984). Градостроительный анализ. Москва : Стройиздат, 244 с. [Yargina, Z.N. (1984). Urban planning analysis. Moscow: Stroyizdat, 244 p. (in Russian)].

41. Елизаров, В. (1957). Жилищно-гражданское строительство в городах Украины. *Строительство и архитектура*, 10, 3–9 [Yelizarov, V. (1957). Housing construction in Ukrainian cities. *Construction and Architecture*, 10, 3–9. (In Russian)].

42. Дослідження щодо соцурбанізму, його рис та наслідків для міських територій України, що виконане в рамках Non-Residential Fellowships of the IWM, HURI, and the Harriman Institute, проєкт “Temporal Borders”: Intimate, Geopolitical and Reintegration contexts”.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2023.

The article was received 30 May 2023.